

Dankbarkeit gegenüber den Göttern? – Der *gratia*-Begriff in den späten theologischen Schriften Ciceros und Senecas

Christian Hengstermann, Wuppertal

1. Einführung: Selbstbewegung in literarischer Performanz und Ethopoie – Der

platonische Dialog in den späten theologischen Werktrilogien Ciceros und Senecas

εἰ δέ τις λέγοι ὅτι ἄνευ τοῦ τὰ τοιαῦτα ἔχειν καὶ ὅστ᾽ καὶ νεῦρα καὶ ὅσα ἄλλα ἔχω οὐκ ἂν οἷός τ' ἦ ποιεῖν τὰ δόξαντά μοι, ἀληθῆ ἂν λέγοι· ὥς μέντοι διὰ ταῦτα ποιῶ ἃ ποιῶ, καὶ ταῦτα νῦν πράττων, ἀλλ' οὐ τῇ τοῦ βελτίστου αἰρέσει, πολλή ἂν καὶ μακρὰ ῥαθυμία εἴη τοῦ λόγου. τὸ γὰρ μὴ διελέσθαι οἷόν τ' εἶναι ὅτι ἄλλο μὲν τί ἐστὶ τὸ αἷτιον τῷ ὄντι, ἄλλο δὲ ἐκεῖνο ἄνευ οὗ τὸ αἷτιον οὐκ ἂν ποτ' εἴη αἷτιον· ... καὶ ὥς ἀληθῶς τὸ ἀγαθὸν καὶ δέον συνδεῖν καὶ συνέχειν οὐδὲν οἴονται.

Phaed. 99a5–b4. c5f.

2. Schicksal und Vorsehung – Platonreferenz und -anspielung in spätrepublikanischem

Libertarismus und kaiserzeitlichem Determinismus

similiter ad animorum motus voluntarios non est requirenda externa causa; motus enim voluntarius eam naturam in se ipse continet, ut sit in nostra potestate nobisque pareat, nec id sine causa; eius rei enim causa ipsa natura est.

Cicero, fat. 24f.

Audiamus enim Platonem quasi quendam deum philosophorum; cui duo placet esse motus, unum suum alterum externum, esse autem divinius quod ipsum ex se sua sponte moveatur quam quod pulsu agitetur alieno. hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab isque principium motus esse ductum putat. quapropter quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu sed sua sponte movetur, animus sit necesse est; ex quo efficitur animantem essen mundum.

Cicero, nat. deor. II 32

*... non esse materiae **errantis** (= τῆς πλανωμένης ... αἰτίας [Tim. 48a7]?) hunc ordinem ...*

Seneca, prov. 1,2

... Nihil cogor, nihil patior inuitus, nec seruius deo sed assentior, eo quidem magis quod scio omnia certa et in aeternum dicta lege decurrere. 7. Fata nos ducunt et quantum cuique temporis restat prima nascentium hora disposuit. Causa pendet ex causa, priuata ac publica longus ordo rerum trahit:

Seneca, prov. 5,6f.

3. Gnade und Dank – Gott und Mensch in Ciceros *De natura deorum* und Senecas

Naturales Quaestiones

3.1 Der *sapiens Academicus*: Cottas Apologie der *gratia* Gottes nach der Velleius-Rede

*Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicibus religionem, cum dis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Cum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem esse in deo **gratiam**: Tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae.*

nat. deor. I 121

*Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum; nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, cum et aeterna esset et beatissima (habet enim venerationem iustam, quicquid excellit), et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset; intellegitur enim a beata immortalique natura et iram et **gratiam** segregari; quibus remotis nullos a superis inpendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirat animus et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo.*

Cicero, nat. deor. I 45

3.2 Der stoische *progređiens*: Lucilius' Zweifel und die Wiederherstellung der *gratia cum dis* in

Senecas Providenz- und Naturschrift

*In **gratiam** te reducam cum dis adversus optimos optimis. Neque enim rerum natura patitur ut umquam bona bonis noceant; inter bonos viros ac deos amicitia est conciliante uirtute. Amicitiam dico? immo etiam necessitudo et similitudo, quoniam quidem bonus tempore tantum a deo differt, discipulus eius aemulatorque et uera progenies, quam parens ille magnificus, uirtutum non lenis exactor, sicut seueri patres, durius educat.*

prov. 1,5

Equidem tunc naturae rerum gratias ago, cum illam non ab hac parte uideo, quae publica est, sed cum secretiora eius intraui: cum disco, quae uniuersi materia sit, quis auctor sit aut custos; quid sit deus; totus in se intendat, an ad nos aliquando respiciat; faciat quotidie aliquid, an semel fecerit; pars mundi sit an mundus; liceat illi hodieque decernere, et ex lege factorum, aliquid derogare, an maiestatis diminutio sit et confessio erroris, mutanda fecisse: necesse est enim ei eadem placere, cui nisi optima placere non possunt; nec ob hoc minus liber et potens est: ipse enim est necessitas sua.

nat. quaest. I 3

4. Platonische und stoische *gratia* – Cicero und Seneca